

Møllerende eller voldgrav

Af Bi Skaarup

1. Københavns arkæologi

I de seneste 20 år har dansk byarkæologi været i en rivende udvikling. Det startede for alvor med Projekt Middelalderbyens undersøgelser af 10 købstæders opståen og udvikling middelalderen igennem, men senere er andre byer kommet med. På trods af mange fordele har landets hovedstad ikke været blandt de byer, der har været genstand for en sådan undersøgelse. København er med skam at melde en af de danske middelalderbyer, der er mindst udforsket i nyere tid.

Men således har det ikke altid været. I de første årtier af dette århundrede var byen genstand for omfattende undersøgelser. Disse var, selvom de blev foretaget af amatører, af en langt højere standard, end noget man havde kendt tidligere inden for nordeuropæisk byarkæologi.

2. Kommunalærer Rosenkjær og generalmajor Ramsing

Allerede før århundredskiftet havde kommunelærer Hans Nielsen Rosenkjær fulgt udgravningerne til Københavns frihavn. Hans store interesse var egentlig geologi, men hans mange iagttagelser herude af levn af menneskelig aktivitet vækkede hans nysgerrighed overfor arkæologien. Han begyndte derfor i sin fritid at følge alle jordarbejder i byen og gjorde derved en lang række værdifulde iagttagelser. Sine resultater publice-

rede han først i artikler, men han endte dog i 1906 med en samlet fremstilling i bogen »Fra det underjordiske København« med undertitlen »Geologiske og arkæologiske Undersøgelser«. Selv om værket bærer præg af Rosenkjær's manglende historiske baggrund, er det i dag en værdifuld kilde til forståelsen af byens topografi. Rosenkjær havde en skarp iagttagelsesevne, som er uvurderlig for en arkæolog. Han betragtede tillige som den første byen med dens kulturlag som en geologisk dannelse og beskrev den som sådan.

Rosenkjær nåede før sin alt for tidlige død at deltage i udgravningerne af ruinerne under Christiansborg 1906-7 (fig. 1). Hans afløser her blev kaptajn, senere generalmajor, Holger Utke Ramsing (fig. 2), som havde deltaget i mange af Rosenkjær's undersøgelser. Ramsing, der som Rosenkjær var amatør, var uddannet ingeniør i hæren; på denne tid den bedste uddannelse, det var muligt at få indenfor dette fag. Efter fem års tjeneste på de vestindiske øer 1895-1900 blev hans interesse for historie og arkæologi vagt, og da Rosenkjær døde, overtog han dennes arbejde med at følge jordarbejderne i byen.

Ramsing deltog således i udgravningerne på Christiansborg i 1907 og var også med, da det i 1918 lykkedes at komme i gang med de supplerende undersøgelser på Slotspladsen (1). Da den såkaldte Boulevardbane skulle anlægges omkring den middelalderlige bykerne 1913-21, fulgte Ramsing arbejdet, og herved lykkedes

Fig. 1. Kommuelærer Hans Nielsen Rosenkjær ved udgravningen af ruinerne under Christiansborg april 1907.

det at få klarlagt forløbet samt de forskellige faser i den middelalderlige befæstning (2).

Ramsing nøjedes dog ikke med at gøre iagttagelser i marken. Han forstod vigtigheden af at kombinere oplysningerne i de skriftlige kilder med de arkæologiske

vidnesbyrd og at sammenholde det med gamle kort og billeder. Han publicerede sine resultater i *Historiske Meddelelser for København* i en lang række spændende artikler. I 1940 udgav han sit store værk om *Københavns Topografi og Historie i Middelalderen*, hvor han sam-

lede hele sin erhvervede viden om middelalderens København. Selvom en del af hans konklusioner med nutidens øjne er utilfredsstillende, viser han her, hvor avanceret han har været i sin arkæologiske metode i forhold til sin tid. Han samlede et stort materiale om matriklerne i den indre by, hvilket resulterede i bøgerne om Københavns Ejendomme 1377-1728, hvoraf fire nåede at komme før hans død (3).

3. Teorien om landsbyen Havn

Københavns centrum var i de første årtier af dette århundrede præget af saneringer. Ramsing fulgte de store jordarbejder, og herved fik han mulighed for at gøre de mange iagttagelser, som skulle munde ud i hans teori om den ældste by *Havn*. I området afgrænset af Rådhuspladsen, Vestergade, Gammeltorv, Nytorv og Farvergade fandt Ramsing umiddelbart over det oprindelige muldlag et »murstensfrit« kulturlag; et jordlag karakteriseret ved manglen på teglsten eller fragmenter af disse. Da et sådant lag ikke fandtes andre steder i byen, mente han, at dette måtte betyde, at man her stod overfor den ældste bykerne. Teglen var iflg. Ramsing indført af biskop Absalon, efter at denne havde fået byen af Valdemar den Store, og derfor måtte det teglfrie lag stamme fra landsbyen Havn; den by, som Absalon havde fået overdraget. Såvel Rosenkjær som Ramsing havde i den østlige del af dette område fundet rester af den nedlagte kirke S. Clemens, som iflg. de skriftlige kilder er byens ældste. Fund af pæle i forbindelse med fundamenterne blev fejlagtigt tolket som rester af en ældre trækirke (4).

4. Møllerenden

I samme område fandt Ramsing en gravet rende, hvis forløb dannede en hestesko (fig. 3). Bunden af hesteskoen lå langs med Vestergade, og herfra fortsatte en

Fig. 2. Generalmajor
Holger Utke Ramsing.

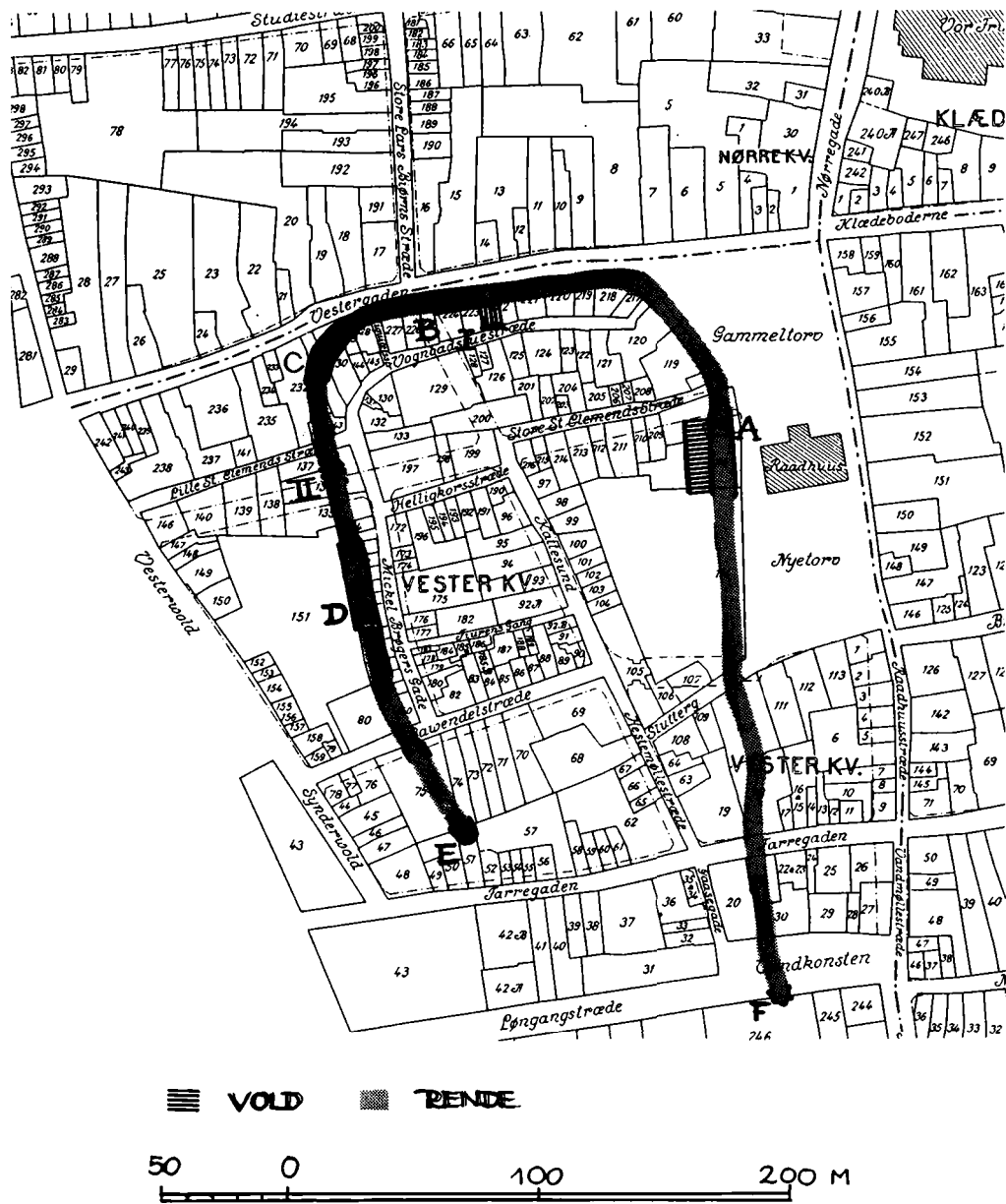

Fig. 3. Kort over Vesterkvarter i København med det antagede forløb af renden indtegnat. Bogstaverne A-F angiver de steder, Ramsing har påvist den, mens tallene 1-2 henviser til museets undersøgelser. Reproduceret med tilladelse fra Stadskonduktørembedet.

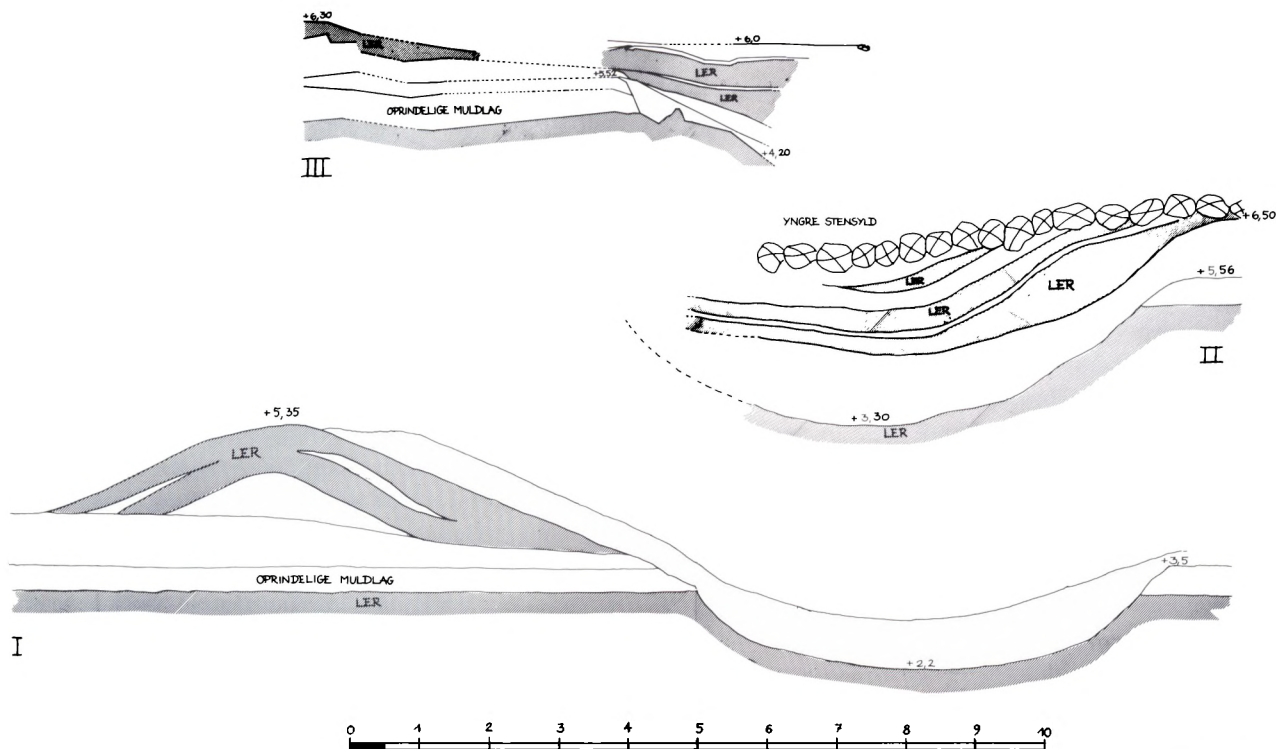

Fig. 4. Tre snit i renden. I: ca. 11 m syd for Frederiksberggade ved Nytorv, opmålt af Ramsing (Ramsing 1909-10). II: ved matr.nr. 222/1689's østgrænse, opmålt af Ramsing (Ramsing 1908). III: ca. 2 m øst for matr.nr. 222/1689's østgrænse; fra museets undersøgelser på stedet 1987.

vestre og en østre gren af renden sydpå mod stranden. Ramsing påviste renden fem steder, heraf de tre på længere strækninger (5).

Ramsings undersøgelser af renden (Bogstaverne henviser til kortet fig. 3)

A: På hjørnet af Frederiksberggade (også kaldet Strøget) og Nytorv fandt han ved igangværende grundudgravning i 1909 en 7,5 m bred og 1,25 m dyb u-formet rende (fig. 4). Dens bund fandtes i kote 2,2 og renden

løb i nordsydlig retning omtrent parallelt med torvets langside ca. 5 m inden for matrikelskellet mod dette. Den kunne følges i hele grundens længde, dvs. mere end 30 m. Renden var gravet fra det ældste kulturlag, dvs. det teglfrie lag. Fylden fra renden var lagt op i en 9-10 m bred, 1,25 m høj vold lagt direkte på det teglfrie lag (6).

B: På Vestergades sydside har Ramsing iagttaget renden to steder. Dels på grundene Vestergade 9, 11 og 13 lige øst for krydset med Kattesundet, dels vest

for dette sted på nr. 25 og 27's grund. På grundene nr. 9-13 kunne Ramsing følge renden over et stykke på 15 m parallelt med Vestergade og delvist ude i denne (fig. 4). Bredden var her 7,5 m og dybden 1,88 m. Bunden lå i kote 3,3. På tværs af renden ud for nr. 9 iagttoges en lerbænk, hvis overflade var belagt med hyldegrene, som var trådt ned i leret (7).

C: Ved omtalen af renden på grunden Vestergade 25 og 27 gives ingen nærmere beskrivelse af dens beskaffenhed bortset fra, at det oplyses at den fra nr. 25 ude ved gaden bøjer ind over nr. 27's grund (8).

D: Ca. 15 m syd for Frederiksberggade og omtrent 6 m vest for Mikkell Bryggersgade, parallelt med denne påviste Ramsing renden på en 22 m lang strækning. Dens bredde var her omtrent 8 m og dybden ca. 1,60 m. Bunden lå i kote 1,04 (9).

E: Den vestlige rendes afslutning mod syd fandt Ramsing ved Farvergades nordside, da bebyggelsen her fra Rådhuspladsen til Hestemøllestræde blev saneret i 1908-9. 13 m fra Farvergade og 28 m fra Rådhuspladsen dukkede renden op i matrikelskellet mod nord; få meter sydligere holdt den pludselig op, men det var dog tydeligt, hvordan vandet fra renden havde bortvasket muldlaget syd for dens afslutning (10).

F: Den østre rendes afslutning mod syd er ikke direkte påvist, men på grunden Vandkunsten nr. 7 (i dag nr. 5) er en lignende udvaskning, som den ovenfor omtalte, iagttaget af Ramsing, så det er rimeligt at antage, at renden ender umiddelbart nord herfor (11).

5. Ramsings afvisning af voldgravsteorien

Der er ingen tvivl om, at det er den samme rende, Ramsing ved disse undersøgelser har haft fat i. Alle steder, hvor beskrivelse foreligger, er den gravet fra det teglfrie lag, og den har alle steder den karakteristiske flade u-form. Kun ét sted, nemlig på strækningen langs

Nytorv, har han konstateret en vold langs renden. Ramsing forklarer voldens eksistens med, at man på dette sted har haft problemer med at komme af med fylden pga. en eksisterende bebyggelse (12).

En nærliggende tanke er, at Ramsing her står over for befæstningen af den ældste bebyggelse. Men han afviser klart dette, idet han ikke finder noget, der kan støtte denne opfattelse. For det første har han kun fundet en vold på strækningen langs Nytorv. På volden er der ingen spor af planker, hvilket han mener, der burde være, hvis der var tale om en befæstning. Renden kan kun have fået vand, hvis den har været tilsluttet stadsgraven, idet der ingen naturlige vandløb er i den umiddelbare nærhed. Desuden har den et for stærkt fald til at have haft stillestående vand, mener han. Derfor konkluderer han, at der snarere må være tale om en møllegrav (13). Anlægget må iflg. Ramsing være Absalons værk, og han mener, at det fungerer indtil det tidspunkt, hvor der lægges en vandmøllekanal langs stranden foran det her omtalte område af middelalderbyen. Dette må ske, mener han, kort efter lybækkernes ødelæggelse af byen i 1368. Som støtte til møllegravsteorien gør Ramsing opmærksom på, at Rosenkjær lidt nord for Vestergade på Lars Bjørnsstrædes østside har påvist en rende, som havde retning parallelt med Vestergade. Den var 10,5 m bred og kun 0,9 m dyb med en bundkote i 4,2. Umiddelbart øst for denne fandt Rosenkjær en 25 m bred og i nordsydlig retning 75 m lang fordybning i undergrunden, hvis bund lå i kote 3,14. Han mente selv, det måtte være et gadekær. Ramsing mener dog, at der her er tale om selve mølledammen. Vandet har den fået fra stadsgraven gennem den af Rosenkjær påviste rende, og dammen har haft forbindelse med møllegravene ud for det sted i Vestergade, hvor den tværgående lerbænk blev fundet. Denne skulle således have fungeret som skille-

punkt mellem den østre og vestre grav. En sådan forbindelse er dog aldrig påvist (14).

6. Nye undersøgelser

Københavns Bymuseum fik i vinteren 1987 i forbindelse med jordarbejder i en kælder i Vestergade 7 (nr. 1 på fig. 3) mulighed for at foretage en undersøgelse af renden. Det blev ved udgravningen muligt at lægge et snit ca. 2 m fra et af de steder, hvor Ramsing havde foretaget profilopmåling. Der ville derved ikke blot blive åbnet mulighed for at undersøge renden og de omkringliggende kulturlag, men her var også en chance for at kontrollere Ramsings arbejde.

Der lagdes en 1,5 m bred grøft vinkelret på facademuren mod Vestergade i en afstand af 1 m fra muren mod nabohuset mod vest. Grøften skulle have haft en længde på 12 m. Dette var dog ikke muligt, da nedgangen til kælderen fra stueetagen var placeret 7,5 m fra facadelinien. Det blev derfor nødvendigt at dele grøften op i to felter, således at området med trappen 7-9,5 m fra facadelinien forblev uforstyrret.

Undersøgelsen foregik kursorisk for de øvre lags vedkommende. Under gulvlagene tilhørende den eksisterende bygning fra 1797-98 fandtes kampestensfundamenter fra bebyggelse fra 1700-årene, samt høj- eller senmiddelalderen.

Før denne tid, viste det sig, havde husene langs Vestergade været af en noget lettere karakter, idet den ældre bebyggelse viste sig i form af lergulve og stykker af brændt lerklining. Under disse bebyggelsesspor, som koncentrerede sig i feltet nærmest facaden mod Vestergade, dukkede renden eller rettere opfyldningen af den op. Pga. tidspres blev det ikke muligt at tømme renden helt frem til facaden. Der gravedes derfor til undergrund i det felt, der lå fjernest fra gaden, så de ældste kulturlag, som her ikke var forstyrret af renden,

blev udgravet. I feltet ud mod gaden gravedes til undergrund i de 2,5 m af grøften, som lå fjernest fra gaden, hvorved rendens kant og derved nedgravningsniveauet blev frilagte, og et ca. 2 m bredt snit af renden blev fremdraget. Over undergrunden, som bestod af gult ler, sås et 45 cm tykt muldlag. Dette overlejredes af det første kulturlag, som var sort, humøst og indeholdt ansamlinger af trækul og et fragmentarisk, brændt lergulv, samt et enkelt bøljelinedekorert potteskår af østersøtype (15). Der var desuden en nedgravning i dette lag, som fortsatte igennem laget og ned i leret. Denne nedgravning, som må være ældre end renden, lå i dens kant.

Der har været aktivitet på stedet et stykke tid før renden blev gravet, idet nedgravningen til den først er foregået på et tidspunkt, da dette ældste kulturlag er afsat. Renden viste sig som en nedgravning i undergrunden. Dens nedgravningsniveau var i kote 5,52 og på de ca. 2,5 m, der blev tømt af den, faldt undergrunden til kote 4,36. I renden sås nederst et mørkt, humøst lag, som tog til i tykkelse mod dens midte. Bortset fra sporadiske trækulspor var der ingen fund i dette lag. Herover kunne iagttages flere kraftige lag af sterilt, gult ler skiftende med tynde, mørke, humøse lag. Det mørke lag i bunden må stamme fra tiden, mens renden endnu stod åben. Det var tydeligt på bundens, dvs. undergrundens ofte lidt kantede afgrænsning opad, samt dette humøse lag, som kan være dynd, at der aldrig har løbet vand i renden. Den kan højst have haft stillestående vand. Lerlagene over repræsenterer opfyldningsfasen. Heller ikke fra opfyldningsfasen gjordes nogen fund. Over det lag, som nedgravningen var foretaget fra, sås syd for renden et karakteristisk gult lerlag. Det var af samme type som undergrunden og identisk med det ler, som er anvendt til opfyldningen. Dette lag tog til i tykkelse sydover, hvor det kunne

Fig. 5. Omtrent således har Københavnsområdet set ud før byen opstod. Billedet er taget på Amager tæt ved Sjellandsbroen 1986.

følges til feltets afslutning ca. 4,5 m fra rendens kant.

I det første kulturlag over opfyldningslagene i renden fandtes rester af flere lergulve. I forbindelse med det yngste af disse fandtes fire gråbrændte, groftmagrede bugskår, øjensynlig fra samme potte. Skårene er grå på indersiden, og rødgule på ydersiden. Ydersiden er pænt glattet, mens indersiden er ret grov (16). Det umiddelbare indtryk af skårene er, at det drejer sig om østersøkeramik, uden at der dog her skal drages slutninger på fire så ukarakteristiske skår.

7. Vold og grav

Profiltegningen fra Ramsings undersøgelse af renden få meter fra dette sted viser et billede, som er næsten identisk med det her beskrevne. Han angiver kanten af renden til at ligge ca. 6 m fra facademuren i kote 5,55; hvilket giver en koteforskelle på 3 cm i de to snit. Nederst i renden sås også her et kraftigt, humøst lag, som han kalder dynd. Opfyldningen af renden er iflg. Ramsing sket med lag af ler, afbrudt af tynde, mørkere lag. Ramsings profiltegning viser kun selve renden. Det område, som har særlig interesse, er arealet lige syd for. Her sås ved undersøgelsen 1987 som omtalt, et gult lerlag over det humøse lag, nedgravningen var foregået fra. Dette ler må være fylden fra rendens gravning. Sammenholdes dette med det faktum, at der ikke kan have været strømmende vand i renden, og at den er opfyldt af samme type ler, synes det at være nærliggende at forestille sig, at man her står overfor en grav, hvis fyld oprindeligt er blevet lagt på indersiden af graven i en vold. Graven har ikke nødvendigvis været vandfyldt, men kan i det lave, fugtige område, som dette har været, ikke have undgået at samle vand i våde perioder. Da anlægget skal sløjfes sker dette ved, at man flytter fylden, som nu danner volden, tilbage til graven igen. Da terrænet indenfor i mellemtiden er

hævet noget, graves ikke alt leret bort fra volden, som derfor endnu svagt kan spores ved udgravningen.

Ser man på de arkæologiske vidnesbyrd, som undersøgelsen i 1987 har resulteret i, levner disse ikke nogen tvivl om den her dragne konklusion. Men vender vi tilbage til Ramsings møllegravsteori, bør nogle ting slås fast. Hvis den store fordybning, Rosenkjær påviste, nord for Vestergade, skulle være en mølledam, som Ramsing mente, skulle dens bundkote, såvel som det højest mulige vandspejl ligge betydelig over de tilsvarende tal for renden umiddelbart syd for. Ser vi på disse tal er de for dammen hhv. 3,14 og 5,30, mens de for renden ud for det sted, hvor Ramsing mener forbindelsen mellem de to skal være, er 3,30 og 6,50. Der har således ikke kunne komme et ordentligt tryk på vandet, idet en højdeforskel på de to savnes. Da Rosenkjær påviste den østvestgående rende, nord for Vestergade, som iflg. Ramsing har sørget for vandet til dammen fra stadsgraven, gav han ingen nærmere datering på anlægget. Heller ikke mølledammen er dateret. Der kan derfor være tale om langt yngre foreteelser. Ramsings teori om mølleanlægget fra den tidlige middelalder har derfor ikke meget hold i reelle fakta.

8. Voldgravens sløjfning

Tidspunktet for anlæggets nedlæggelse kan efter undersøgelsen i 1987 ikke sættes til 1300-årene, som Ramsing mener. Keramikken fra det første aktivitetslag efter opfyldningen må være ældre. Det støttes også af en mindre undersøgelse Bymuseet foretog 1984 i Frederiksberggade, netop i det område, hvor renden løber iflg. Ramsings rekonstruktion (nr. 2 fig. 3). Undersøgelsen bestod i et ca. 3 × 2 m stort felt i en kælder ca. 16 m nord for gaden. I dette sås over undergrunden, som fandtes i kote 2,40, et kraftigt, humøst lag, der overlejreredes af en ca. 1,5 m tyk påfyldning af ler,

som bestod af tykke vandrette lag. Der synes ikke at være tvivl om, at udgraverne her, uden at vide det, har stået midt i renden. Fra denne gravning blev to prøver C_{14} bestemt; den ene fra overgang mellem undergrund og det humøse lag, dvs. fra rendens bund, altså fra dens funktionstid. Den anden fra lerlagene, som stammer fra opfyldningen. Prøven fra rendens bund gav en datering 1040-1150, mens prøven fra fylden gav 1160 (17). På trods af den usikkerhed, der er på disse dateringer, er de dog, sammenholdt med resultaterne fra 1987-undersøgelsen, tankevækkende. Keramikken fra det første aktivitetslag efter opfyldningen af renden og C_{14} dateringen fra fylden peger begge i retning af, at vold og grav er sløjft en gang i 1100- eller måske i de tidlige 1200-år.

9. Købmannahavn

Vold og grav må have omgivet den tidlige bebyggelse på stedet. Ramsing og flere med ham har ment, at der har været tale om en agrarbebyggelse, en landsby. Men ser man på de tidlige, topografiske forhold, er dette lidet sandsynligt. Bebyggelsen er lagt i de store strandenge, som har præget kysten på dette sted, og området har ikke været egnet til agerbrug. Byen har snarere vendt sig mod havet. Her lå den eneste naturhavn på Sjællands Øresundskyst.

Det navn byen kendes under i 1100-årene er ikke blot Havn, som så ofte omtalt. Saxo omtaler også byen som *Portus Mercatori*, Købmannahavn. Dette kan meget vel have været byens egentlige navn (18). Betegnelsen Købmændenes Havn tyder på en by beskæftiget med handel. Her har Øresundsfiskeriet været den væsentlige faktor, og det er meget tænkeligt at den tidlige bebyggelse ved Købmannahavn har haft karakter af en sæsonhandelsplads, som kun blomstrede op i de sene efterårsmåneder, mens fiskeriet stod på.

Noter

1. Stiesdal 1975, s. 6 f.
2. Ramsing 1940, bd. III, s. 1 f.
3. Ramsing 1943.
4. De fundne pæle er nok snarere en del af en synlig stolpekonstruktion i murværket. Danmarks Kirker, København, bd. 6, s. 16.
5. Ramsings undersøgelser af renden er tidligere behandlet af Richard Frederiksen 1979, s. 23 f., men han nævner kun tre af Ramsings fem undersøgelser.
6. Ramsing 1909-10, s. 23 f.
7. Ramsing 1908, s. 28 f.
8. Ramsing 1940, bd. III, s. 49.
9. Ramsing 1908, s. 21 f.
10. Ramsing 1909-10, s. 489 f.
11. *Ibid.*, s. 492.
12. Ramsing 1940, bd. III, s. 48.
13. Ramsing 1909-10, s. 504-5.
14. Ramsing 1940, bd. III, s. 48.
15. Københavns Bymuseum AA 104 × 41.
16. Københavns Bymuseum AA 104 × 1
17. Standard diviationen på bundprøven var 1025-1165. På prøven fra lerfylden var den 1040-1215.
18. Brugen af navnet Havn for Købmannahavn kan være en parallel til f.eks. Sundet for Øresund. Kulturhistorisk leksikon for nordisk Middelalder, bd. 6 sp. 91.

Litteratur

- Danmarks Kirker, København, bd. 6. København 1987.
- Frederiksen, Richard: Københavns befæstning 1100-1380. Festskrift til Harald Langberg. København 1979.
- Ramsing, Holger Utke: Bidrag til Københavns Topografi. Historiske Meddelelser for København 1908.
- samme: Bidrag til Københavns Topografi. Historiske Meddelelser for København 1909-10.
- samme: Københavns Topografi og Historie i Middelalderen, bd. I-III. København 1940.
- samme: Københavns Ejendomme 1377-1728, Oversigt over Skøder og Adkomster. København 1943 -.
- Stiesdal, Hans: Absalons Borg. Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn (ed.): Christiansborg, bd. I-II, København 1975.